

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗЕЙНЕТАҚЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ТАРИХИ-ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫ: ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ САЯСАТЫНЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

ОРАЗАЕВА Ж.Ж.^{1*}, БАЙШОВ Б.Б.²

*Оразаева Жазира Жарасқызы¹ – Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: zh.orazaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8199-0803>

Байшов Бакыт Батырбекович² – PhD, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі, Т.Ж.Бигелдинов атындағы Әуе қорғанысы күштерінің Әскери институты, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: Bayshov82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы зейнетақы жүйесінің тәуелсіздік кезеңіндегі тарихи-институционалдық қалыптасуы мен әлеуметтік қорғау саясатындағы орны қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде 1991 жылдан кейінгі зейнетақымен қамтамасыз ету жүйесінің құқықтық, қаржылық және әлеуметтік трансформациясы алынды. Мақаланың мақсаты – Қазақстандағы кеңестік үлгідегі ынтымақты зейнетақы жүйесінен жинақтаушы модельге көшу үдерісін тарихи тұрғыдан талдап, оның әлеуметтік қорғау жүйесіндегі маңызын анықтау.

Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасының 1991, 1997 және 2013 жылдардағы зейнетақымен қамтамасыз ету туралы заңдары, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1997 жылғы 4 маусымдағы № 926 қаулысы, БЖЗҚ, eGov, «Әділет» құқықтық ақпарат жүйесі материалдары, сондай-ақ қаржы нарығы, әлеуметтік саясат және зейнетақы реформасына арналған оқу құралдары мен ғылыми мақалалар құрайды.

Зерттеу нәтижесінде Қазақстандағы зейнетақы реформасы тек қаржылық-экономикалық өзгеріс емес, тәуелсіз мемлекеттің әлеуметтік саясатындағы жаңа институционалдық үлгі қалыптастыру үдерісі болғаны анықталды. 1990-жылдардағы инфляция, жұмыссыздық, бюджет тапшылығы және зейнетақы төлемдерінің кешігуі ескі ынтымақты жүйенің тұрақсыздығын көрсетті. Осы жағдайда 1997 жылғы заң жинақтаушы зейнетақы жүйесіне өтудің құқықтық негізін қалыптастырды, ал 2013 жылғы заң мен кейінгі Әлеуметтік кодекс зейнетақымен қамсыздандыру жүйесінің жаңа кезеңін айқындады. Қазіргі кезеңде Қазақстанның зейнетақы жүйесі базалық, ынтымақты және жинақтаушы құрамдастардан тұратын көпденгейлі модель ретінде дамып отыр.

Түйін сөздер: зейнетақы жүйесі, әлеуметтік қорғау, зейнетақы реформасы, жинақтаушы зейнетақы жүйесі, ынтымақты жүйе, зейнетақы төлеу жөніндегі мемлекеттік орталық, әлеуметтік саясат.

Кіріспе

Тәуелсіз Қазақстан тарихында әлеуметтік қорғау жүйесінің қалыптасуы мемлекеттіліктің орнығуымен, нарықтық экономикаға өтумен және әлеуметтік саясаттың жаңа мазмұн алуымен тікелей байланысты болды. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін бұрынғы одақтас республикалар алдында тек саяси дербестік мәселесі ғана емес, сонымен қатар халықтың күнделікті өмір сүру деңгейін, еңбекке жарамсыз азаматтардың әлеуметтік кепілдіктерін, зейнеткерлердің тұрмысын және әлеуметтік төлемдердің тұрақтылығын қамтамасыз ету міндеті тұрды. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстандағы зейнетақы жүйесінің реформалануы тәуелсіздік кезеңіндегі ең маңызды әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің бірі болды.

Зейнетақы жүйесі – мемлекеттің әлеуметтік жауапкершілігін, қаржы нарығының дамуын, еңбек қатынастарының сипатын және азамат пен мемлекет арасындағы әлеуметтік келісімнің мазмұнын айқындайтын күрделі институт. Кеңестік дәуірде зейнетақымен қамтамасыз ету негізінен ынтымақты қағидаға сүйенді: жұмыс істейтін ұрпақтың әлеуметтік аударымдары есебінен зейнет жасындағы азаматтарға төлем жасалды. Бұл модель жоспарлы экономика жағдайында, еңбекпен қамту деңгейі жоғары және демографиялық құрылым салыстырмалы түрде тұрақты кезде белгілі бір дәрежеде тиімді болды. Алайда нарықтық экономикаға өту кезеңінде бұл жүйе бірқатар қаржылық және әлеуметтік қиындықтарға тап болды.

1990-жылдардағы Қазақстан жағдайында бұл мәселе ерекше өткір сипат алды. Нарыққа

өту, өндірістік байланыстардың үзілуі, инфляцияның өсуі, жұмыссыздықтың артуы, ішкі жалпы өнім көлемінің төмендеуі және бюджет тапшылығы зейнетақы төлемдерінің тұрақтылығына кері әсер етті. Жүктелген мәтінде осы жағдайлар зейнетақыны уақытылы төлеу мүмкіндігіне қауіп төндірген факторлар ретінде сипатталады [1, 15]. Сондықтан зейнетақы реформасы тек қаржылық жүйені қайта құру емес, әлеуметтік мемлекеттің жаңа жағдайдағы жауапкершілігін қайта анықтау болды.

Қазақстан ТМД кеңістігінде алғашқылардың бірі болып жинақтаушы зейнетақы жүйесін енгізуге бағыт алды. 1997 жылғы 20 маусымда қабылданған «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамтамасыз ету туралы» заң 1998 жылдан бастап күшіне еніп, елдегі зейнетақы реформасының құқықтық негізін қалыптастырды. Бұл заң кейін 2013 жылғы жаңа заңмен ауыстырылды, ал 2013 жылғы заңның өзі 2023 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Әлеуметтік кодексімен күшін жойды [2]. Осы құқықтық сабақтастық Қазақстандағы зейнетақы жүйесінің бірнеше тарихи кезеңнен өткенін көрсетеді.

Бұл мақаланың өзектілігі Қазақстандағы зейнетақы реформасын тек экономикалық немесе құқықтық өзгеріс ретінде емес, тәуелсіз мемлекеттің әлеуметтік қорғау институттарын қалыптастыру тарихы ретінде қарастыру қажеттігінен туындайды. Зейнетақы жүйесінің дамуы арқылы мемлекеттің әлеуметтік саясатының басымдықтары, азаматтардың еңбекке қатысуы, қаржы нарығының қалыптасуы, халықтың болашаққа сенімі және әлеуметтік тұрақтылық мәселелері айқын көрінеді.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасындағы зейнетақы жүйесінің 1991 жылдан кейінгі тарихи-институционалдық қалыптасуын талдау және оның халықты әлеуметтік қорғау жүйесіндегі орнын анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін мынадай **міндеттер** қойылды: кеңестік және посткеңестік зейнетақы жүйелерінің тарихи сабақтастығын көрсету; 1991–1997 жылдардағы зейнетақы дағдарысының алғышарттарын талдау; 1997 жылғы реформаның құқықтық және институционалдық маңызын анықтау; жинақтаушы зейнетақы жүйесінің қалыптасу ерекшеліктерін қарастыру; Зейнетақы төлеу жөніндегі мемлекеттік орталық пен жинақтаушы зейнетақы қорларының рөлін бағалау; 2013 жылдан кейінгі жаңғырту кезеңін және Әлеуметтік кодекс арқылы қалыптасқан қазіргі құқықтық негізді сипаттау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің деректік негізін бірнеше топқа бөлуге болады. Бірінші топқа Қазақстан Республикасының зейнетақымен қамтамасыз ету саласындағы нормативтік-құқықтық актілері жатады. Олардың қатарында 1991 жылғы «ҚР азаматтарды зейнетақымен қамтамасыз ету туралы» заң, 1997 жылғы 20 маусымдағы № 136 «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамтамасыз ету туралы» заң, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1997 жылғы 4 маусымдағы № 926 қаулысы, 2013 жылғы 21 маусымдағы № 105-V заң және 2023 жылғы Қазақстан Республикасының Әлеуметтік кодексі бар. 1997 жылғы заңның 2013 жылғы заңмен күшін жойғаны, ал 2013 жылғы заңның 2023 жылғы Әлеуметтік кодекспен ауыстырылғаны ресми құқықтық деректерде көрсетілген [3].

Екінші дереккөздер тобын ресми электронды ресурстар құрайды. Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры (бұдан әрі – БЖЗҚ) сайтындағы зейнетақы жүйесіне қатысты материалдар қазіргі жинақтаушы жүйенің жұмыс істеу тетіктерін түсіндіруге мүмкіндік береді. БЖЗҚ ресми ресурсында зейнетақы жүйесінің түрлері, жарналарды аудару тәртібі, БЖЗҚ-дан төлем алу, Қазақстандағы зейнет жасы және зейнетақы жүйелерінің жұмыс істеу ерекшеліктері көрсетілген [2, 3]. eGov порталында Қазақстанда зейнетке шығу тәртібі, зейнетақы мөлшерін есептеу, зейнеткерлік жас және заңнамадағы өзгерістер туралы ресми ақпарат берілген, порталдағы материалдың соңғы өзгерісі 2025 жылғы 25 ақпан деп көрсетілген [4].

Үшінші топқа Қазақстан энциклопедиясы кіреді. Онда Қазақстандағы халықты әлеуметтік қорғаудың алғышарттары, зейнетақы реформасының қажеттілігі, 1991-1998 жылдар аралығындағы кезеңнің ерекшеліктері, 1998 жылдан бастап міндетті жинақтаушы жарнаның енгізілуі, Зейнетақы төлеу жөніндегі мемлекеттік орталықтың құрылуы, оның

міндеттері мен функциялары, сондай-ақ Қазақстан Республикасы зейнетақы нарығының институционалдық құрылымы берілген [5].

Төртінші топқа қаржы нарығы мен әлеуметтік-экономикалық терминологияны түсіндіруге арналған оқу құралдары мен анықтамалықтар жатады. Зиядин С.Т. мен Мұқанов Л.Қ. еңбегіндегі қаржы нарығы туралы тұжырымдар жинақтаушы зейнетақы қорларының қаржы нарығындағы институционалдық рөлін түсіндіруге мүмкіндік береді. «Қаржы-экономика сөздігі» зейнетақы активтері, инвестициялық портфель, жинақтаушы қор, қаржы құралдары сияқты ұғымдарды ғылыми тұрғыдан нақтылауға көмектеседі [6].

Зерттеу барысында тарихи-жүйелік, тарихи-салыстырмалы, институционалдық, құқықтық-тарихи және әлеуметтік-экономикалық талдау әдістері қолданылды. Тарихи-жүйелік әдіс зейнетақы жүйесін жеке құқықтық норма ретінде емес, әлеуметтік қорғау, қаржы нарығы, еңбек қатынастары және мемлекеттік басқару жүйелерімен байланыста қарастыруға мүмкіндік берді. Тарихи-салыстырмалы әдіс кеңестік ынтымақты жүйе мен тәуелсіз Қазақстандағы жинақтаушы жүйе арасындағы айырмашылықтарды анықтауға бағытталды. Институционалдық әдіс Зейнетақы төлеу жөніндегі мемлекеттік орталық, жинақтаушы зейнетақы қорлары, БЖЗҚ, кастодиан банктер және мемлекеттік реттеу органдарының қалыптасуын зерттеуге пайдаланылды.

Құқықтық-тарихи әдіс арқылы 1991, 1997, 2013 және 2023 жылдардағы заңнамалық өзгерістер тарихи кезеңдер ретінде қарастырылды. Әлеуметтік-экономикалық талдау әдісі зейнетақы реформасының халықтың тұрмыс деңгейі, бюджет жүктемесі, еңбек нарығы, инфляция және қаржы нарығының дамуы сияқты факторлармен байланысын анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстандағы зейнетақы жүйесінің тарихи бастауы кеңестік әлеуметтік қамсыздандыру жүйесімен байланысты. Германия канцлері Отто фон Бисмарк енгізген мемлекеттік зейнетақы жүйесі кейін басқа елдерге үлгі болған. Қазақстанға зейнетақы жүйесі кеңестік құқықтық және әлеуметтік модель арқылы келді.

КСРО-дағы зейнетақы жүйесі 1956 жылғы «Мемлекеттік зейнетақылар туралы» заң арқылы кең көлемде реттелді. Алайда Қазақстан жағдайында ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің, әсіресе колхозшылардың әлеуметтік қамсыздандырылуы бірден толыққанды қалыптаса қойған жоқ. Колхоз және совхоз еңбеккерлеріне қатысты зейнетақымен қамсыздандырудың толық жүйесі кейінірек, 1965-1995 жылдар аралығында іске асқан. Кеңестік әлеуметтік саясаттың өзі де біркелкі болмаған, жұмысшы, қызметкер және ауыл еңбеккері санаттарының әлеуметтік құқықтары әр кезеңде әртүрлі қалыптасқан.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстан кеңестік ынтымақты жүйені мұраға алды. Бұл жүйенің мәні – жұмыс істейтін азаматтардың аударымдары есебінен қазіргі зейнеткерлерге төлем жасау. Мұндай модель демографиялық тепе-теңдік, ресми жұмыспен қамтудың тұрақты болуы және бюджет кірістерінің жеткіліктілігі жағдайында тиімді жұмыс істей алады. Бірақ 1990-жылдардағы Қазақстанда бұл шарттар әлсіреді. Өндірістің құлдырауы, жұмыссыздық, көлеңкелі еңбек нарығы, инфляция және бюджет тапшылығы зейнетақы төлемдерінің тұрақсыздануына алып келді.

1991-1993 жылдары үкімет әлеуметтік-бағдарлы экономикалық концепцияны ұстанғанымен, оның қаржылық негізі жеткіліксіз болғаны көрсетіледі. Соның нәтижесінде зейнетақы төлемеу жағдайлары кең етек алып, халықтың өмір сүру деңгейін көтеру үшін зейнетақымен қамсыздандыру саласын реформалау қажеттігі туындады. Бұл тарихи жағдай зейнетақы реформасының объективті алғышарты болды.

Қазақстандағы зейнетақы реформасының шешуші кезеңі 1997 жылғы заңмен байланысты. 1997 жылғы 20 маусымдағы «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамтамасыз ету туралы» заң азаматтарды зейнетақымен қамтамасыз етудің құқықтық және әлеуметтік негіздерін айқындады. Бұл заң Қазақстандағы зейнетақы реформасының іргетасын қалыптастырған негізгі нормативтік-құқықтық акт. Ресми құқықтық деректе 1997 жылғы заңның кейін 2013 жылғы № 105-V заңмен күшін жойғаны көрсетіледі [3, 2].

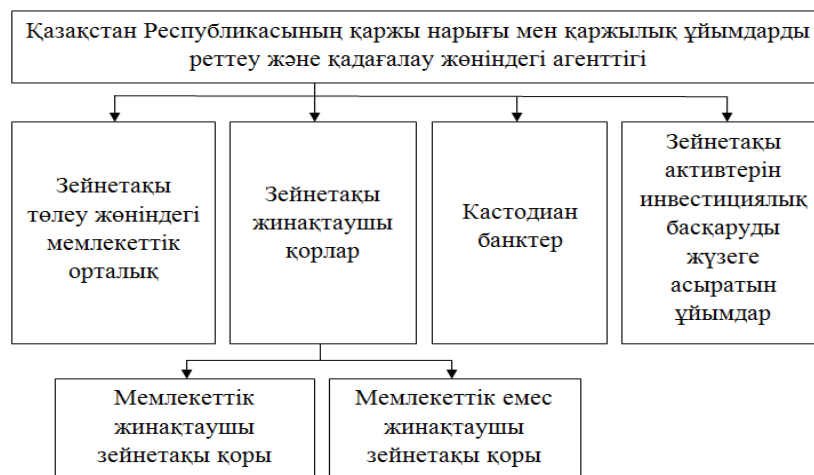
1998 жылғы 1 қаңтардан бастап барлық жұмыс істейтін азаматтар табысының 10%-ын жинақтаушы зейнетақы қорларына міндетті түрде аударуға тиіс болды. Бұл шешім Қазақстанның әлеуметтік саясатында түбегейлі бетбұрыс жасады. Бұған дейін зейнетақы төлемдері негізінен мемлекет жауапкершілігі ретінде қарастырылса, енді азаматтың өзінің еңбек табысы, жеке зейнетақы шоты және инвестициялық табыс болашақ зейнетақының маңызды көзіне айналды.

Жинақтаушы жүйенің енгізілуі бірнеше мақсатты көздеді. Біріншіден, мемлекет бюджетіне түсетін ұзақ мерзімді жүктемені азайту қажет болды. Екіншіден, азаматтардың жеке жинақтарын қалыптастыру арқылы зейнетақы төлемдерінің болашақтағы тұрақтылығын қамтамасыз ету көзделді. Үшіншіден, жинақтаушы қорлар арқылы ішкі қаржы нарығын дамыту және ұзақ мерзімді инвестициялық ресурстар қалыптастыру міндеті қойылды. Төртіншіден, азаматтың еңбек табысы мен болашақ зейнетақысы арасындағы байланысты күшейту арқылы әлеуметтік жауапкершіліктің жаңа мәдениетін қалыптастыру мақсат етілді.

Алайда жинақтаушы жүйенің қалыптасуы бірден мінсіз болған жоқ. Жинақтаушы зейнетақы реформасының артықшылықтары мен оңтайлы жақтары болғанымен, кейбір мәселелердің әлі де толық шешім таппағаны атап өтіледі [5, 3]. Бұл пікір тарихи тұрғыдан орынды. Себебі жинақтаушы жүйенің тиімділігі еңбек нарығының ресмилігіне, азаматтардың тұрақты табысына, инфляция деңгейіне, инвестициялық табысқа, қаржы институттарына деген сенімге және мемлекеттік реттеудің сапасына тәуелді.

1997 жылғы реформа тек заңнамалық өзгеріспен шектелмеді. Жаңа жүйені іске асыру үшін арнайы институционалдық құрылымдар қажет болды. Осы бағыттағы маңызды қадамдардың бірі – Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1997 жылғы 4 маусымдағы №926 қаулысымен «Зейнетақы төлеу жөніндегі мемлекеттік орталық» республикалық мемлекеттік қазыналық кәсіпорнын құру болды. Ресми құқықтық деректе аталған қаулының 1997 жылғы 4 маусымда қабылданғаны көрсетілген [7].

Бұл орталықтың құрылу мақсаты – зейнетақы жарналарының есебін жүргізу, орталықтандырылған деректер базасын қалыптастыру және зейнетақы төлеудің тиімді жүйесін жасау. Орталықтың негізгі міндеттері ретінде зейнетақы жарналарының дербестендірілген есебін жүргізу, зейнетақы төлемдерінің орталықтандырылған дерекқорын қалыптастыру және зейнетақыларды ыңғайлы әрі тиімді төлеу көрсетілген. Бұл мекеменің құрылуы тәуелсіз Қазақстандағы әлеуметтік басқарудың жаңа деңгейін көрсетті. Кеңестік кезеңдегі әкімшілік-бюджеттік төлем жүйесінен айырмашылығы, жаңа жағдайда әр азаматтың жеке әлеуметтік коды, жеке зейнетақы есебі, жарналарды қадағалау және қорларға аудару тәртібі қалыптасты. Мұның өзі әлеуметтік саясаттың цифрлық және дербестендірілген басқару үлгісіне қарай бет алғанын білдіреді.

Сурет 1. Қазақстан Республикасы зейнетақы нарығының институционалдық құрылымы.

Бұл сызбада Қазақстан Республикасы зейнетақы нарығының институционалдық құрылымы бейнеленген: зейнетақы жүйесіне мемлекеттік реттеу органы, Зейнетақы төлеу жөніндегі мемлекеттік орталық, жинақтаушы зейнетақы қорлары, кастодиан банктер және зейнетақы активтерін инвестициялық басқарушы ұйымдар қатысқаны көрсетілген. Бұл құрылым Қазақстандағы зейнетақы жүйесінің тек әлеуметтік төлем тетігі емес, қаржы нарығының маңызды сегменті болғанын дәлелдейді.

Жинақтаушы зейнетақы қорларының пайда болуы Қазақстандағы қаржы нарығының институционалдық кеңеюіне ықпал етті. Жинақталған зейнетақы активтері бағалы қағаздарға, қаржы құралдарына және инвестициялық портфельдерге бағытталды. Жүктелген мәтінде жинақтаушы зейнетақы қоры зейнетақы жарналарын тарту, зейнетақы төлемдерін жүзеге асыру және зейнетақы активтерін инвестициялық басқару қызметін атқаратын заңды тұлға ретінде сипатталады [1, 2]. Бұл жерде зейнетақы жүйесі мен қаржы нарығының өзара байланысы айқын байқалады. Зейнетақы жарналары әлеуметтік төлем көзі ғана емес, ұзақ мерзімді қаржылық ресурсқа айналды. Сондықтан жинақтаушы зейнетақы жүйесі ел экономикасында екі жақты қызмет атқарды: бір жағынан, азаматтардың қарттық кезеңдегі табысын қамтамасыз етуге бағытталды; екінші жағынан, ұлттық қаржы нарығының дамуына инвестициялық ресурс берді. БЖЗҚ-ның қазіргі ресми материалдарында зейнетақы жүйесінің түрлері, жарналарды аудару, БЖЗҚ-дан төлем алу және Қазақстандағы зейнет жасы туралы ақпарат жүйеленген түрде берілген [3, 2]. Бұл қазіргі кезеңде зейнетақы жүйесінің қаржылық сауаттылықпен, жеке жоспарлаумен және азаматтардың өз жинақтарына жауапкершілікпен қарау мәдениетімен тығыз байланысты екенін көрсетеді.

2013 жылғы 21 маусымдағы №105-V «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» заң зейнетақы жүйесінің келесі кезеңін айқындады. Бұл заң жинақтаушы жүйенің құқықтық негіздерін жаңартып, зейнетақы активтерін басқару, төлемдер, жарналар және институционалдық қатынастарды реттеу тетіктерін нақтылады. Алайда ресми құқықтық дерекке сәйкес, бұл заң 2023 жылғы 20 сәуірдегі № 224-VII Қазақстан Республикасының Әлеуметтік кодексімен күшін жойды [2, 3].

Бұл өзгеріс зейнетақымен қамсыздандыру саласының әлеуметтік саясаттың басқа бағыттарымен біріктірілгенін көрсетеді. Әлеуметтік кодекс әлеуметтік қорғау жүйесін кешенді түрде реттеуге бағытталды. Мұндай құқықтық жинақтау әлеуметтік сақтандыру, әлеуметтік көмек, жәрдемақылар, зейнетақы және әлеуметтік қызметтерді біртұтас жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

2014 жылғы 18 маусымдағы №841 Жарлықпен Қазақстан Республикасының зейнетақы жүйесін 2030 жылға дейін одан әрі жаңғырту тұжырымдамасы бекітілген. Онда зейнетақы төлемдері көздерін әртараптандыру, демографиялық трендтер, экономикалық даму циклдері және мемлекет, жұмыс беруші мен жұмысшы арасындағы жауапкершілікті бөлу мәселелері негізге алынған. Бұл тұжырым Қазақстандағы зейнетақы жүйесінің ұзақ мерзімді тұрақтылығы тек бюджетке немесе тек жеке жинаққа ғана емес, көпдеңгейлі жауапкершілікке сүйенуі қажет екенін көрсетеді.

Қазіргі Қазақстанда зейнетақы жүйесі бірнеше құрамдастан тұрады: базалық зейнетақы, ынтымақты зейнетақы, міндетті жинақтаушы жарналар есебінен төленетін төлемдер, ерікті және кәсіби жарналар, сондай-ақ зейнетақы аннуитеттері. eGov порталындағы ресми ақпаратта Қазақстанда зейнетке шығу, зейнетақы мөлшерін есептеу, зейнеткерлік жас және заңнамадағы өзгерістер туралы мәліметтер берілген [4, 2]. 2025 жылғы eGov материалында ерлер үшін зейнеткерлік жас 63 жас, әйелдер үшін 2025 жылы 61 жас екені көрсетіледі; 2027 жылға дейін әйелдердің жасы 61 жас деңгейінде сақталып, 2031 жылдан бастап 63 жасқа жететіні көрсетілген [8]. Бұл деректер Қазақстандағы зейнетақы жүйесінің әлі де өзгеріс үстінде екенін дәлелдейді. Демографиялық қартаю, еңбек нарығындағы бейресми жұмыспен қамту, халықтың өмір сүру ұзақтығының артуы, инфляция және инвестициялық табыстылық мәселелері зейнетақы жүйесінің болашағына тікелей әсер етеді [9]. Сондықтан зейнетақы реформасын аяқталған құбылыс ретінде емес, үздіксіз тарихи үдеріс ретінде қарастыру қажет [10].

Тарихи тұрғыдан алғанда, Қазақстандағы зейнетақы реформасының маңызы оның тек әлеуметтік төлем жүйесін өзгертуінде емес. Бұл реформа азамат пен мемлекет арасындағы әлеуметтік келісімнің мазмұнын өзгертті. Кеңестік жүйеде зейнетақы көбіне мемлекеттің толық жауапкершілігі ретінде қабылданса, тәуелсіз Қазақстанда азаматтың жеке еңбек табысы, міндетті жарнасы, қаржылық сауаттылығы және жинақтаушы жүйеге қатысуы маңызды мәнге ие болды. Осылайша, әлеуметтік қорғау жүйесі патерналистік модельден аралас, көпдеңгейлі және институционалдық тұрғыдан күрделі модельге өтті.

Қорытынды

Қазақстан Республикасындағы зейнетақы жүйесінің қалыптасуы тәуелсіздік кезеңіндегі әлеуметтік-экономикалық трансформацияның маңызды құрамдас бөлігі болды. 1990-жылдардағы дағдарыс кеңестік ынтымақты зейнетақы жүйесінің нарықтық экономика жағдайында тұрақты жұмыс істей алмайтынын көрсетті. Инфляция, жұмыссыздық, бюджет тапшылығы және зейнетақы төлемдерінің кешігуі жаңа реформаның қажеттігін туындатты [11].

1997 жылғы заң және 1998 жылдан бастап енгізілген міндетті жинақтаушы жарна Қазақстандағы зейнетақы жүйесінің жаңа тарихи кезеңін бастады [12]. Бұл реформа әлеуметтік саясатты қаржы нарығымен, жеке жинақпен және азаматтың еңбек табысымен байланыстырды. Зейнетақы төлеу жөніндегі мемлекеттік орталықтың құрылуы әлеуметтік төлемдерді орталықтандыруға, дербестендірілген есеп жүргізуге және зейнетақы жүйесін институционалдық тұрғыдан нығайтуға мүмкіндік берді [13].

2013 жылғы заң және кейінгі Әлеуметтік кодекс зейнетақымен қамсыздандыру жүйесінің одан әрі жаңғыртылғанын көрсетті. Бұл өзгерістер әлеуметтік қорғау жүйесін кешенді құқықтық негізде реттеуге, мемлекет, жұмыс беруші және азамат арасындағы жауапкершілікті қайта бөлуге бағытталды [14; 15].

Зерттеу нәтижесінде Қазақстандағы зейнетақы реформасы үш негізгі тарихи мағынаға ие екені анықталды. Біріншіден, ол кеңестік әлеуметтік қамсыздандыру үлгісінен тәуелсіз ұлттық әлеуметтік саясатқа өтудің көрінісі болды. Екіншіден, жинақтаушы жүйе қаржы нарығының жаңа институттарын қалыптастырып, ұзақ мерзімді инвестициялық ресурстардың пайда болуына ықпал етті. Үшіншіден, бұл реформа азаматтардың әлеуметтік жауапкершілігін арттырып, зейнетақыны тек мемлекеттік төлем емес, жеке еңбек жолы мен жинақ мәдениетінің нәтижесі ретінде қабылдауға негіз қалады.

Осылайша, Қазақстандағы зейнетақы жүйесінің тарихы әлеуметтік қорғау саясатының, қаржы нарығының және мемлекеттік институттардың өзара байланысын көрсететін маңызды зерттеу нысаны болып табылады. Зейнетақы реформасының тарихи тәжірибесін талдау қазіргі әлеуметтік саясатты жетілдіру, халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру және болашақ зейнеткерлердің әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ғылыми және практикалық мәнге ие.

Әдебиеттер тізімі

1. Зиядин С.Т., Мұқанов Л.Қ. Қаржы нарығы. Алматы: 2012, 130 бет.
2. Зейнетақы жүйесі. https://www.enpf.kz/kz/financial-literacy/pensionsystem/?utm_source
3. Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы Күшін жойған Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 маусымдағы № 105 – V Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000105?utm_source
4. Қазақстанда зейнетке шығу: зейнетақы мөлшерін есептеу, зейнеткерлік жас және зейнетақы заңнамасындағы өзгерістер. https://egov.kz/cms/kk/articles/pension/pensionnaya_sistema
5. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. Бас редакторы Б. Аяған. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. 7-том, 68-71 б.
6. Қаржы-экономика сөздігі. Алматы: ҚР Білім және ғылым министрлігінің Экономика институты, «Зияткер» ЖШС, 2007, 15-22 б.
7. «Зейнетақы төлеу жөніндегі мемлекеттік орталық» республикалық мемлекеттік

қазыналық кәсіпорнын құру туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1997 жылғы 4 маусымдағы №926 қаулысы

8. Бірлескен зейнетақы аннуитетін қалай алуға болады?

<https://egov.kz/cms/kk/articles/pension/annuity>

9. Қазақстанда зейнетке шығу: зейнетақы мөлшерін есептеу, зейнеткерлік жас және зейнетақы заңнамасындағы өзгерістер

https://egov.kz/cms/kk/articles/pension/pensionnaya_sistema

10. Актуальные вопросы реформы пенсионной системы в Республике Казахстан [Электронды ресурс]: научные статьи Казахстана. URL: <https://articlekz.com/article/8466>

11. Жандыбаев Қ. Strategy 2050 аналитикалық-шолу порталы [Электронды ресурс]: URL: <https://strategy2050.kz/>

12. Шынтаева Ф.Е., Оразымбетова З.С. Тәуелсіз Қазақстанның халықты әлеуметтік қорғау жүйесінің эволюциялық өзгерісі. Архив хабаршысы. 2022. 16 б.

13. Жантаева А. Ә. Қазақстандағы зейнетақы жүйесі: Қазіргі жағдайы және келешегі. Егемен Қазақстан. 2014. №306. 4 б.

14. Жантаева А. А. Қазақстанның зейнетақы жүйесі әлемдік қаржы дағдарысы кезеңінде. ҚазАТУ Хабаршысы. 2017. 24 б.

15. Калиева М. Е. Қазақстан Республикасының зейнетақы жүйесі: ағымдағы жағдайы және болашақ перспективалары. Пенсионная система Республики Казахстан: текущее состояние и будущие перспективы. Journal of Economic Research & Business Administration. 2013. Т. 97. №. 3. С. 115-121.

References

1. Ziadin S.T., Mūqanov L.Q. Qarjy naryғы. Almaty: 2012, 130 bet.

2. Zeinetaqy jüiesi. https://www.enpf.kz/kz/financial-literacy/pensionsystem/?utm_source

3. Qazaqstan Respublikasynda zeinetaqymen qamsyzdandyru turaly Küşin joiған Qazaqstan Respublikasynyñ 2013 jylғы 21 mausymdaғы № 105 – V Zañy. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000105?utm_source

4. Qazaqstanda zeinetke шығу: zeinetaqy mөлşerin esepтеu, zeinetkerlik jas және zeinetaqy zañnamasyndaғы өзgerister. https://egov.kz/cms/kk/articles/pension/pensionnaya_sistema

5. Qazaqstan: Ülttyq ensiklopedia. Bas redaktory B. Aiaған. Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 2005. 7-tom, 68-71 b.

6. Qarjy-ekonomika sözdigi. Almaty: QR Bılım және ғылым ministrliginiñ Ekonomika instituty, «Ziatker» JSS, 2007, 15-22 b.

7. «Zeinetaqy töleu jöindegі memlekettik ortalyq» respublikalyq memlekettik qazynalyq kәsipornyn qūru turaly Qazaqstan Respublikasy Ükimetiniñ 1997 jylғы 4 mausymdaғы №926 qaulysy

8. Бірлескен зейнетақы аннуитетін қалай алуға болады?

<https://egov.kz/cms/kk/articles/pension/annuity>

9. Qazaqstanda zeinetke шығу: zeinetaqy mөлşerin esepтеu, zeinetkerlik jas және zeinetaqy zañnamasyndaғы өзgerister https://egov.kz/cms/kk/articles/pension/pensionnaya_sistema

10. Aktualnye voprosy reformy pensionnoi sistemy v Respublike Kazahstan [Elektronnyy resurs]: nauchnye stati Kazahstana. URL: <https://articlekz.com/article/8466>

11. Jandybaev Q. Strategy 2050 analitikalyq-şolu portaly [Elektronnyy resurs]: URL: <https://strategy2050.kz/>

12. Şyntaeva F.E., Orazymbetova Z.S. Täuelsiz Qazaqstannyñ halyqty әleumettik qorғаu jüiesiniñ evolüsiyalыq өзgerisi. Arhiv habarşysy. 2022. 16 b.

13. Jantaeva A. Ä. Qazaqstandaғы zeinetaqy jüiesi: Qazırgı jaғдайы және keleşegi. Egeмен Qazaqstan. 2014. №306. 4 b.

14. Jantaeva A. A. Qazaqstannyñ zeinetaqy jüiesi әlemdik qarjy daғdarysy kezeñinde. QazATU Habarşysy. 2017. 24 b.

15. Kalieva M. E. Qazaqstan Respublikasynyñ zeinetaqy jüiesi: aғymdaғы jaғдайы және

bolaşaq perspektivalary. Pensionnaia sistema Respubliki Kazahstan: teküsee sostoianie i buduşie perspektivy. Journal of Economic Research & Business Administration. 2013. T. 97. №. 3. S. 115-121.

ИСТОРИКО-ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОЛИТИКИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ

ОРАЗАЕВА Ж.Ж.^{1*}, БАЙШОВ Б.Б.²

*Оразаева Жазира Жарасовна¹ – Кандидат исторических наук, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, Казахстан

E-mail: zh.orazaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8199-0803>

Байшов Бакыт Батырбекович² – PhD, начальник кафедры социально-гуманитарных дисциплин, Военный институт Сил воздушной обороны имени Т.Я. Бегельдинова, г. Актөбе, Казахстан.

E-mail: Bayshov82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>

Аннотация. В статье рассматриваются историко-институциональное становление пенсионной системы Республики Казахстан в период независимости и ее место в политике социальной защиты. В качестве объекта исследования определена правовая, финансовая и социальная трансформация системы пенсионного обеспечения после 1991 года. Цель статьи – исторический анализ процесса перехода от советской модели солидарной пенсионной системы к накопительной модели в Казахстане, а также определение ее значения в системе социальной защиты.

Источниковую базу исследования составляют законы Республики Казахстан о пенсионном обеспечении 1991, 1997 и 2013 годов, постановление Правительства Республики Казахстан от 4 июня 1997 года № 926, материалы ЕНПФ, eGov, информационно-правовой системы «Әділет», а также учебные пособия и научные статьи, посвященные финансовому рынку, социальной политике и пенсионной реформе.

В результате исследования установлено, что пенсионная реформа в Казахстане была не только финансово-экономическим изменением, но и процессом формирования новой институциональной модели социальной политики независимого государства. Инфляция, безработица, бюджетный дефицит и задержки пенсионных выплат в 1990-е годы показали нестабильность прежней солидарной системы. В этих условиях закон 1997 года сформировал правовую основу перехода к накопительной пенсионной системе, а закон 2013 года и последующий Социальный кодекс определили новый этап развития системы пенсионного обеспечения. На современном этапе пенсионная система Казахстана развивается как многоуровневая модель, состоящая из базового, солидарного и накопительного компонентов.

Ключевые слова: пенсионная система, социальная защита, пенсионная реформа, накопительная пенсионная система, солидарная система, государственный центр по выплате пенсий, социальная политика.

HISTORICAL AND INSTITUTIONAL FORMATION OF THE PENSION SYSTEM IN KAZAKHSTAN: TRANSFORMATION OF SOCIAL PROTECTION POLICY

ORAZAEVA ZH.ZH.^{1*}, BAISHOV B.B.²

*Orazayeva Zhazira Zharaskyzy¹ – Candidate of historical sciences, senior lecturer, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: zh.orazaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8199-0803>

Baishov Bakyt Batyrbekovich² - PhD, head of the department of social and humanitarian disciplines T.Ya. Begeldinov military institute of the air defense forces, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: Bayshov82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>

Abstract. The article examines the historical and institutional formation of the pension system of the Republic of Kazakhstan during the period of independence and its place in social protection policy. The object of the study is the legal, financial, and social transformation of the pension provision system after 1991. The purpose of the article is to provide a historical analysis of the transition from the Soviet-style solidarity pension system to the funded model in Kazakhstan and to determine its significance within the social protection system.

The source base of the study consists of the laws of the Republic of Kazakhstan on pension provision adopted in 1991, 1997, and 2013; Resolution No. 926 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 4, 1997; materials from the UAPF, eGov, and the «Adilet» legal information system; as well as textbooks and scholarly articles devoted to the financial market, social policy, and pension reform.

The study found that pension reform in Kazakhstan was not merely a financial and economic change, but also a process of forming a new institutional model within the social policy of an independent state. Inflation, unemployment, budget deficits, and delays in pension payments in the 1990s demonstrated the instability of the former solidarity system. Under these conditions, the 1997 law established the legal basis for the transition to a funded pension system, while the 2013 law and the subsequent Social Code defined a new stage in the development of the pension provision system. At the present stage, Kazakhstan's pension system is developing as a multi-level model consisting of basic, solidarity, and funded components.

Key words: pension system, social protection, pension reform, funded pension system, solidarity system, state center for pension payments, social policy.